

Balogh Zoltán

Tanulmánytöredékek a népességrobbanásról

(Medvetánc II.évf.1.szám 1982)

*

A népességrobbanás szociológiai mechanizmusa

Először is különbséget kell tennünk népességbővülés és népességrobbanás között. E különbségtevésben nem csupán — s talán nem is elsősorban — a demográfiai bővülés gyorsasága, vagy egyáltalán megléte a döntő, hanem inkább az, hogy e változás egyensúlyi állapotokon át megy-e végbe. Ha egy-egy társadalmi egység egyszerre zárt a szó politikai és ökonómiai értelmében, a népesség relatíve gyors bővülése (ha nem egyszerű ciklikusságról, hanem egyirányú trendről van szó) nem mehet végbe másként, mint a létfenntartási eszközök előállításának termelékenységnövekedésével párhuzamosan. A klasszikus értelemben vett népességrobbanás általában egy fejlettebb társadalomnak a fejletlenebbre gyakorolt hatása nyomán következik be, amely felborítja a fejletlenebb társadalom addigi belső szociológiai — és ezzel demográfiai — szerkezetét, még- pedig a népességbővülés irányába. (Felboríthatja ugyanis olyan formában is, hogy ez a fejletlenebb társadalom kihalása vagy elnéptelenedése irányába hason, mint az észak-amerikai indiánok esetében stb.)

A mai harmadik világ népességrobbanási mechanizmusai ebben a formában talán páratlanok a történelemben — de az már természetesen nem igaz, hogy a népesedési „egyensúly” (jobb híján használjuk ezt a kifejezést, hiszen nem kívánunk az egyensúly szempontjainak részletes történelmi taglalásába belemenni jelen keretek közt) hasonló megbomlásainak azért ismeretesek történeti előzményei.

* * *

A prekapitalista korszak legfontosabb „népességrobbanás-típusa”: a törzsi

társadalmak népességrobbanásai az „ázsiai termelési módú” formációk peremén (a „Hun—mongol séma”).

Felvezetésképpen — az itt elkerülhetetlen töredékességgel - hadd utaljunk rá, hogy általánosságban a társadalmi felhalmozás folyamata az osztálytársadalmak előtti történelmi korban - a horda- és törzsi társadalmak keretein belül — rendkívül akadozva-nehezen mehetett csak végbe. A nagyléptékű, letelepült földművelést, illetve cserére irányuló állattenyésztést még nem végző kollektívák legnagyobb „vagyoná” minden bizonnyal emberanyagukban rejtett: úgy tűnik, hogy a produkció legfontosabb terméke a nemzetség, horda, törzs stb. reprodukciója volt. A bővített újratermelés korlátait a törzsi társadalomban az ember- anyag bővíthetőségének a korlátai szabták meg.

A termelőerők fejlettségét ebben a történelmi időszakban általában a vérségi és politikai egységek létszámában mérhetjük, ami bizonyos, bár óvatosan kezelendő (lásd az ún. „társadalomföldrajzi távolság” - a geometriai távolság leküzdéséhez szükséges emberi erőfeszítések mértéke az emberek, állatok és holt tárgyak továbbításánál - problematikáját) pozitív kapcsolatban áll a földrajzi értelemben vett népsűrűséggel. (Így talán nem tévedünk sokat, ha nagy általánosságban a horda- vagy gyűjtögető társadalmak népsűrűségét kb. a $0,1 \text{ fő/km}^2$ nagyságrendre vesszük - itt a nagyságrend szó pontos matematikai értelméről van szó —, a törzsi formációkat az 1 fő/km^2 nagyságrendre, az ázsiai termelési módú formációkat globalitásukban - tehát nem a politikai, hanem a munkamegosztási egységekből indulva ki, vagyis a nomád perifériájukat is beleértve - a 10 fő/km^2 nagyságrendre. Az antikvitás és a feudalizmus munkamegosztási rendszerei a földnek a területegységére eső mezőgazdasági termelékenységben általánosságban nem haladták meg számottevően az ázsiai termelési módú formációk eredményeit (például a XIX. századi Ruanda, ami egy viszonylag kisléptékű „ázsiai” formáció Afrikában, népsűrűségét tekintve összevethető a korabeli Magyarországgal, tehát egy már erősen kapitalizálódó feudalizmussal);

vagy például a mai Egyesült Államok népsűrűsége nemigen haladja meg a száz- kétszáz évvel ezelőtti Kínáét stb.). Általában megállapítható, hogy az ázsiai ter- melési mód megjelenése után - tehát az első osztálytársadalmi formációk kiala- kulása és megszilárdulása után - a népsűrűség többé nem kritériuma egy társa- dalom fejlettségének, és ez legjobb esetben is az ipari forradalom koráig igaz marad, ha ugyan nem az ipari forradalom azon második szakaszáig, ahol az ipar már számottevően „visszatáplál” a mezőgazdaságba. A közbülső néhány évez- redben a népesség növekedése már „csupán” új és új területeknek a termelésbe való bevonásával történik, és nem a meglévő mezőgazdaság valami alapvető , jn- tenzifikálásával” - legalábbis a fejlődés fő'vonalát tekintve.

Érdekes, hogy az emberiség természetel szemben folytatott harcának leg- alábbis az ipari forradalomig legnagyobb technikai frontáttörése - a földműve- lés és az állattenyésztés kialakítása minden valószínűség szerint a törzsi társadal- mak keretein belül ment végbe kb. tízezer évvel ezelőtt, és az így létrejött ter- melési potenciál egyáltalán nem feltétlenül csapott át osztálytársadalom kiala- kulásába. Meglehetősen kevésbé illeszthetők zárt modellbe az első osztálytársa- dalmak. Alapvetően redisztributív, az elemi közösségek belső életébe viszonylag minimális mértékben beleavatkozó jellegük elég szemléletesen kitűnik Polányi tárgyalásaiból is. Ha a redisztribúció körébe a tárgyak mellett az élőmunka re- disztribúcióját is beleértjük („kalákamunka-rendszer”), akkor feltehetően ért- hetőbbé válik az „ázsiai” típusú formációk technikai innovációkkal szembeni relatív immunitása: az elosztás önmagában nem forradalmasító.

Az ázsiai politikai egységek kétségtelenül előreléphetnek ugyan jellegzetes „ciklikus” mozgásaik során gazdaságilag is, legalábbis a szó mennyiségi értelmében (ennek a ciklikus mozgásnak a pszichikai leképezését jelenthették egyébként a keleti lélekvándorlás-mítoszok), de ezt a változást többnyire a politikai határaikon kívül álló, az eredeti redisztribúciós rendszerbe bele nem illesztett elemek kezdeményezik.

A megszilárdult „ázsiai termelési módú ” társadalmi formációk általában végletesen szorosan megkötött (kasztt-szerű) munkamegosztási sémákat alakítanak ki. Hogyan érvényesülhet akkor egy-egy olyan fontosságú technológiai váltás, mint amilyen a mezopotámiai bronz-vas, a kínai bivaly-ló stb. csere volt? Talán tipikusnak tekinthető a következő fejleménysor: Az új termék az önmagába zárt ázsiai típusú formáció peremén jelenik meg, valamely törzs használati eszközeként. (A törzsi társadalmak nem-fixált munkamegosztási rendszere „érintetlen” törzsek esetében sokszor igen nagymértékű munkamegosztás-átállítási rugalmasságot tesz lehetővé.) A birodalom felfedezi e termék használhatóságát, de előállításába - nem ritkán talán éppen szociológiai rugalmatlansága miatt - „nem versenyképes” a törzssel, amely addig természetesen csak saját használatára, korlátozott mértékben állította elő ezt a terméket. Megszervezi tehát a törzssel, a „barbárokkal” való rendszeres cserét, és a törzs szemszögéből korlátlan mértékű „piacot” biztosít a törzs áruinak. Ezáltal e törzsi formációban most már érdemes lesz az élő munkaerő fölött minél nagyobb arányban rendelkezni, hiszen a többletermék csereérték formájában (ha úgy tetszik, „pénzformában”) tárolható, és bármikor realizálható a nagy földműves-birodalomban. A törzsi formációk korántsem a minél nagyobb létszámot, hanem általában a maximális életszínvonalat biztosító létszámot tűzték maguk elé „optimalizálási törekvéseikben”. De az értéktöbblet felhalmozódásával és szelektív kisajátításával megteremtődik egy olyan uralkodó osztály a törzsi formáción belül, amely különérdekét osztársadalmi érdekként tudja hatékonyá tenni (ez minden osztálytársadalom No. 1-es szociológiai kritériuma), és képes az új, a csere által biztosított pszeudo-termelékenységnövekedéshez igazítani a törzs szaporodásának mértékét. A csere hatékonyságnövelő hatása így lényegében ugyanúgy érvényesül, mintha mondjuk az érintett törzsi társadalom maga is a letelepült földművelő — gyakran öntözött területen, évi többszöri aratással stb. dolgozó - termelékenységi szintjén állna, legalábbis az általános csereérték felhalmozhatósága és a demográfiai bővülés lehetősége terén. Ezek a „népességrobbanások”

az akkori történelem egyéb demográfiai változásaihoz képest páratlan hevedéssel mehetnek végbe, sivatagokban, kopár hegyeken, mocsárvidékeken hozva létre „semmiből jött” embertömegeket. A törzsek - illetve ezek a területre még törzsi szokásaihoz tartó, de lényegében a törzsi szabályozás bonyolult mechanizmusait már összekuszáló, a törzsi demokrácia elveit egyre inkább megtagadó osztálytársadalom-embriók - egyre inkább specializálódnak a nagy birodalommal folytatott, az önellátásnál sokkal termelékenyebb cseretermékek előállítására, egyre kevésbé alkotnak önellátásra képes, „ökológiailag zárt” rendszert - de a nagy ázsiai birodalom szerkezetébe is egyre inkább beleépülnek az ő termékeik, annak még végletesebb specializációját idézve elő saját „sikertermékeiben” - például a gabonaneműekben és az általános csereértékként szolgáló tárgyakban (arany, iparművészeti termékek, páncélok stb.).

E törzsietlenedő törzsek egyre teljesebb joggal érzik magukat a nagy ázsiai birodalom részeinek, annak azonban állandóan megvan arra a lehetősége, hogy őket — például új törzset vonva be cseréje övezetébe átmeneti fogyasztáskorlátozással belső munkamegosztását kissé átszervezve stb. — kiiktassa gazdasága köréből. Ez az állandó veszélyérzet teszi a nomád állattenyésztő perifériákat oly „szilajj”, leghőbb vágyuk az ázsiai birodalommal való (illetve: sarjadzó uralkodó osztályuknak az ázsiai birodalom uralkodó osztályával való) politikai eggyéválás. Természetesen azonban a birodalom uralkodó osztálya egyáltalán nem kívánja megosztani velük a roppant birodalom terméktöbbletére való jogait. Járulékos problémát jelent, hogy a törzsi társadalmak — még a bomlófélben lévő törzsi társadalmak is — gyakran jelentősen magasabb életszínvonalon élnek, mint a termelékenyebb ázsiai formáció lakói, minthogy jóval kevesebb parazitát kell eltartaniok (például nem etetik a katonaságot, hanem önmaguk képezik a véderőt stb.), és a csere révén részesülnek annak magasabb termelékenységében, minthogy saját alacsony hatásfokú keményítőtermelésüket, kényszerű „húsos diétájukat” stb. abbahagyhatják. A földművelőktől szerzett cseretermékeket természetesen el is

kell juttatniuk törzsi székhelyükre, így e felrobbanó” törzsek majdnem minden esetben a szállítás mesterei, történjen ez lovon, rohanó kenun vagy kajakon, tengeri hajón vagy sítalpon, kutya- vagy rénszarvasvonta szánon. (Kivételt csak a nem a földrajzi, hanem az ökológiai távolságok által elválasztott olyan törzsi „szigetek” jelenthetnek, mint a mocsarak, égbenyúló hegycsúcsok stb. lakói - ilyen törzsi „inzulák” nem ritkán maradnak roppant méretű birodalmak belsejében is.)

A törzsi „népességrobbanás” végeredményben létrehozza a társadalmi labilitás egyik „alaphelyzetét”: amikor politikai határok nem esnek egybe a munkamegosztási határokkal. A ciklus egyik jellegzetes folytatása — és így kerülnek a barbár törzsek a birodalmi krónikák előkelő helyeire —, hogy a „barbárok” betörnek a velük való csereviszonyt kétségbeesésében felszámolni kívánó földműves birodalomba, s ott jellegzetes „barbár pusztítást” végezve annak uralkodó osztályától megpróbálják átvenni a vezetést főembereik, míg közembereik erőszakosan helyet akarnak maguknak találni e birodalom belső munkamegosztásában: legelővé kívánják változtatni szántóföldjeit stb. Ha saját vezetőik - összefogva a földművelő birodalom uralkodó osztályával - le nem verik őket (hiszen a határon új törzsi formációk várnak sóváran a birodalommal való csereére, annyira felboríthatják a meghódított birodalom ökológiai egyensúlyát, hogy annak redisztribúciós rendszere szétesik, és a lakosság tömeges pusztulására kerül sor. (így tűnt el minden valószínűség szerint az ősi Chorezm, az Amu-Darja és Szír-Dajja körül kialakult öntözéses birodalom. De a tipikus feltehetően Kubilaj kán példája, aki kínai császárként rakétákkal verette szét a vetést tiprató lovasnépét...)

A nagy dél-ázsiai öntözéses birodalmak nomád periferiáin az egyedi törzsröbbanások „átlaga” így hozta létre a sztyeppeövezetben nyugat felé irányuló népvándorlások sorát. *(Ugyanakkor - Balogh Zoltán szerint - a birodalommal való csere monopolizálásának, azaz a törzsek közti konkurrencia kikapcsolásának az igénye hozta létre a nomád periferia törzsszövetségeit, változó*

kiterjedésű saját „birodalmait” - a szerk.)

Nyitott kérdés: mennyiben volt az antik formációnak népeségrobbanást stimuláló hatása? (Itt vizsgálendő pl. a macedón, és különösen a germán és szláv népesedés; valamint az, hogy a római állampolgárság folytonos kiterjesztése korlátozta-e a népeségrobbanás mechanizmusát.)

A feudalizmus expanziója és népesedési logikája közti összefüggés

Kérdéses, hogy az elvileg önellátó feudális nagybirtok (esetleg: tartomány, „járás” stb., vagyis a földművelés és állattenyésztés egy egységen belüli - viszonylag csekély kereskedelmi tevékenységgel társuló - integrálása) miatt a kereskedelmi forradalom előtti feudalizmusnak egyáltalán volt-e népeségrobbantó hatása? Minden valószínűség szerint nem. A feudális államok peremén lévő törzsek folytonos letelepülése, megkeresztelkedése pedig önálló feudalizmusokat hoz létre. (A legpusztítóbb nomád támadások a nagy ázsiai termelési módú formációk pereméről jönnek.) A feudalizmus, mint az uralkodó osztály bővített újratermelője szociológiai okokból mutat bizonyos terjeszkedési hajlandóságot (Szentföld, Ibéria, Latin-Amerika stb.). Tehát a peremnépek jobbagyként való permanens beintegrálására törekszik, ezzel újra és újra elejét véve a „törzsietlenedő törzsek” agresszív-hódító formációként való jelentkezésének!

Igen érdekes, de szociológiailag mind a mai napig nem kellőképpen elemzett mechanizmus az, amely a feudalizmus terjeszkedését mozgatja. Az európai feudalizmusról ugyanis nem nehéz kimutatni, hogy meglehetősen expanzív alakzat, mégpedig nem csupán a politikai hódítás, hanem a társadalmi bekebelezés értelmében is. Egészében sokkal rugalmasabban és hatékonyabban terjeszkedik, mint akár a történelmi értelemben tiszavirágéletű (bár döntően fontos szerepet játszó) antik formáció, vagy akár a roppant társadalmi alakzatokat felépítő ázsiai termelési mód. Emellett - szemben a korábbi formációkkal — a feudális

terjeszkedés láthatóan irreverzibilis folyamatokat indít be: míg az antikvitás által politikailag bekebelezett területek és népeiségek jelentős része „visszasülylyed” az ázsiai termelési módba (lásd mondjuk a mai Maghreb-övezetet); a feudalizmusnak még szélsőségesen izolált változatai is (lásd Etiópiát) meghökkenőtően „túlélésképesek”, sőt, expanzívak a szó szociológiai és nem csupán politikai értelmében is. Vizsgáljuk meg ezen expanzió mozgatórugóit. A szociológiai- demográfiai mozgatórugók közül talán legsúlyosabbnak a feudalizmus népesedési logikája tűnik.

A feudalizmus népesedésébe implicite vagy permanens lefelé-mobilitás, vagy társadalmi kiegyenlítődéss lenne „beépítve”. Az uralkodó osztály tehát kénytelen valahogy szabályozni önmaga utánpótlását, hogy osztályként fel ne számolja önmagát.

A „jobbágyparaszti főrendszerben” ugyanis a népesedés törvénye a „spontán egalizálás” irányába hat: a társadalmi piramis csúcsain a gyermekszám relatíve magas, a társadalmi piramis alján csekélyebb. A nemesség osztályhatalmát nem annyira valamiféle külön katonaság, mint inkább saját tagjainak fegyveres ereje biztosítja - ez nyilvánvalóan arrafelé hat, hogy a nemesi családok (amelyek természetesen a „kifelé” való béke idejében egymás között is villonganak) igyekeznek népes rokonseregre szert tenni. Ez a politikai-katonai szükséglet ugyanakkor nyilvánvaló gazdasági ellentmondásokat hordoz. Az uralkodó osztály létszámának túlságosan nagyra való duzzadása ugyanis — ha nem sikerül a paraszti terméktöbbletet ezzel párhuzamosan megnövelni - a nemesség, vagy legalábbis bizonyos nemesi rétegek elszegényesedésével fenyeget. Hadd tegyük hozzá, hogy ez a probléma hasonlóképpen jelentkezhet az ázsiai termelési módú formációkban, sőt, ennek számos konkrét alakzatában ugyancsak markánsan jelentkezett, minthogy - a törzsi egalizáló logika továbbéléseként - az „ázsiai termelési mód” számos családmódelje engedélyezi a több feleség, illetve az ágyasok tartását a megfelelő életszínvonalú rétegekben. Nem véletlen, ha a kasztráció millió változata mellett - „eunuch-modell” - a kolostorképződéstől a

remeteségen át az inka testvérházasságig ezernyi technikát kísérleteznek ki e formációkban az uralkodó osztály és szolgái megfelelő létszamarányának tartására, népesedésének demográfiai szabályozására. A „kolostor-módszer” az ázsiai termelési módban már bőségesen jelenlévő eleme e szabályozásnak. A kolostorlakók, remeték, aszkéták megjelenése logikusan várható minden olyan prekapitalista formációban, amelynek terjeszkedési lehetőségei megálltak, és több termelőeszköz - föld és alattvaló - megszerzése nem várható. Szélsőségesen terjeszkedésképtelen formációknál - XIX XX. század fordulóján Tibet, Mongólia - az uralkodó osztály meghökkentően nagy hányada juthat ilyen sorsra, és az utódtalansággal párhuzamos drasztikus fogyasztás-korlátozás első számú köztiszteltben álló társadalmi erénnyé válhat. Az ázsiai termelési mód masszív egyensúly-vágyából következik a passzívabb megoldás iránti vonzódás.

Az európai nemesség a kasztrációval szemben láthatóan a „férfiak harcba — nők kolostorba” modellt részesíti előnyben.

A feudalizmus önvédelmének egyik legnagyobb teljesítménye a relatíve egyenesen fellépő nemesi osztály kialakítása, és így az uralkodó osztályon belüli rendszeres összecsapások (amelyeknek csupán „civilizált” változata a Lovagi torna”) fékentartása. Ha viszont ezt ki nem egészítik valamiféle nemesi demográfiai vagy fogyasztási önkorlátozással, ez a nemesség elszegényesedésének a vészes fenyegetését hordozza. A feudalizmus demográfiai logikája tehát - nagy család a társadalmi csúcson, kis család a társadalmi piramis alján - éppúgy a permanens lefelé-mobilitás felé mutatna, mint ahogy a kapitalizmus demográfiai logikája (sok gyerek a társadalmi piramis alján és kevés - legalábbis kevés törvényes - gyerek a társadalmi piramis csúcsán) a permanens felfelé-mobilitás jelenségeit mutatja még stagnáló rétegződési struktúra mellett is.

A nemesi elszegényedést gátló konkrét intézkedések közül egy fontos mozzanatot jelentenek a birtokaprózódás meggátlására hozott törvények: egy nem

ritka változatukban a legidősebb fiú öröklí az apai birtokokat (és ezzel természetesen a jobbágyokat). A soron következő kérdés tehát: mi legyen a többi fiú-gyermekekkel? E kihívásra válaszképpen kialakul a „kóbor lovag”, a birtoktalanul (és főleg jobbágytalanul) maradt fiú jellegzetes típusa. Ez az a szociológiai anyag, amelyet ott találhatunk minden birtokszerzési, illetve rablási akcióban. E figura ugyan a kor ideológiája - mondjuk a lovagregények - szerint felette pozitív személy (az özvegyek és árvák gyámola stb.), a valójában azonban birtokot és jobbágyot („gyámolítandókat”) kereső úr, aki igényei tartós kielégíthetlensége esetén felettébb könnyen csap át közönséges rablóvá („rablólovag”) mind Európában, mind az ezzel párhuzamosan kialakuló etióp feudalizmusban (*sifta*). A feudalizmus virágkorának (mondjuk az 1000-1500 közötti) időszakában a birtokszerző-rabló akciók elsősorban nem a mai „harmadik világ” területei felé irányulnak; legalábbis sikeres változataik nem. Hiába tartoznak a kor leglátványosabb jelenségei közé a keresztes háborúk, tartós eredményt csak a mai Európa területén hoznak. Hiába egyeztetik mondhatni zseniálisan az egyházi („a hit védelme és terjesztése”; értsd: több tized) és a lovagi („A Szent Sír visszaszerzése”; értsd: több föld, illetve jobbágy) érdekeket az európai „kereskedelmi kapuk” városi polgárságának érdekeivel (a luxuskereslet kibővítése a lovagi jövedelmek megnövekedésével; a luxuskínálat kibővítése az ázsiai termelési mód közvetítő kereskedelmi hálózatának és ezzel vámsorompóinak áttörésével, avagy az „olcsó luxusáru” megteremtése; a szállítási funkciók átvétele az „ázsiai termelési mód” kereskedelmi kapuitól, és ezzel az általuk űzött tevékenység körzetének a kibővítése) a közelkeleti „ázsiai termelési módok” katonai fölénye (a muzulmán „*cordon sanitaire*” védelmi erőket igen jól redisztribáló hálózatának köszönhetően) legyőzhetetlen marad. Ennek gazdasági hátterében nyilván ott kell találnunk azt az egyszerű tényt, hogy a Közel-Kelet öntözéses társadalmiában és ezek nomád perifériáiban egyaránt inadekvátnak tűnik a föld minden nem-közösségi tulajdona, és itt a feudalizmus elterjesztésének

mondhatni technológiai korlátai vannak. A muzulmán „*cordon sanitaire*” ugyanakkor elzárja a lovagseregek előtt azokat a területeket, amelyek műveléstechnikailag adekvátabbak volnának a feudalizmus céljaira, sőt, a történelmi spontaneitás is bizonyos feudalizmus-jegyeket alakít ki bennük. (Talán a grúz vidékek, Etiópia és Észak-Japán tekinthetők ilyeneknek.)

Lényegesen sikeresebbnek mutatkoznak a „jobbágybővítő akciók” a feudális művelés céljaira ökológiailag alkalmasabb körzetekben. A leglátványosabb sikerekhez kétségtelenül hozzátartozik a „*reconquista*” ibériai folyamata, vagy - még korszakunk kezdetén - a normann lovagok angliai, majd szicíliai hadjárata, a pogány szláv poroszság „jó útra térítése” stb. Az európai birtok- és jobbágyhódítás során a gyorsan bővülő városi szegmens - egyes közkeletű klisékkel szemben — nem ellenfele, hanem inkább szövetségese volt a lovagságnak ezen 1000-1500 közti szakasz egészét tekintve. (A nemesség egészéről van szó, nem az egyes nemesi csoportok közti különérdekekben való állásfoglalásokról. Ez utóbbiakban - ld. például a legnanói csatát - a városok nem ritkán megsemmisítő katonai csapásokat mértek egyes nemesi hadseregekre; ezzel azonban sohasem a feudalizmus, mint rendszer egészét vonták kétségbe.) Az 1000—1500 közti várostípus ugyanis a luxusipar és a luxuskereskedelem városi infrastruktúráját adja, amelynek piaci lehetőségeit így végső soron a feudális „földjáradék” volumene szabta meg - így a városok végső soron érdekelve voltak a lovagi jövedelmek növekedésében. (*Jánossy Ferenc a prekapitalizmus ökonómiájának vizsgálata során nagyon hasonló modellhez jutott.*) Ezen városoknak a lovagi körökkel vívott harcai minden esetben elosztási osztályharcnak tekintendők, mely gyakran egyszerűen arra irányult, hogy a lovagságnak a városok elleni rablási kísérleteit vagy a városi lakosság jobbágyként való dolgoztatására tett kísérleteket felszámolja.

A tenger hosszú ideig komoly gátat jelentett a birtokszerző törekvések útjában. A tengeri tömegszállítás hiánya a birtokok termékei értékesítésének, a harcias muzulmán „*cordon sanitaire*” a birtokok katonai megszerzésének és stabi-

lizálásának, az ázsiai faluközösségek a földön és jobbágyon való „igazságos” osztozkodásnak jelentettek komoly akadályt elsősorban annak az itáliai lovagságnak a számára, amely már „belső tartalékokkal” (erdők, mocsarak stb.) is a legcsekélyebb mértékben rendelkezett. Nem véletlen, hogy az itáliai nemesek leányai oly szép számban kerültek kolostorokba (Boccaccio a tanúja, hogy mekkora „vallásos átéléssel”). A lovagi túlnépesedés komolyan fenyegethette volna a gazdag városokat - nem véletlen tehát, hogy a velencei és genovai kal-márok már csak ezért is olyan buzgó támogatóivá váltak a lovagi rablőháborúk egy jellegzetes - már említett - sorozatának, a „keresztesháborúknak”.

Az áttörés kudarcra nyomán előtérbe került a „megkerülés” problémája - mégpedig elsődlegesen az Európában eleve kudarcra ítélt portugál seregek esetében. Nem meglepő, hogy emberanyaggal, hajózási technikával (és nem ritkán tőkével) együtt az itáliai kereskedővárosok „infrastrukturális háttérét” is bőségesen fel kellett használnia a nem éppen matrónak termelt lovagságnak.

A „jobbágybővítő akcióknak” azonban magán az összfeudalizmuson belül is mutatkoztak korlátai. Ezek ugyan éppúgy kapcsolódnak ökológiai konfliktusokhoz és a feudális nemesi nagybirtok ökonómiai dezoptimumként való funkcionálásához, mint a közel-keleti korlátok, de van egy olyan komponensük is, amely már markáns „szociológiai önmozgást” mutat. Itt a „jobbágyparaszi főrendszer” szervesen kiegészítő „szabadparaszi alrendszerre” gondolunk, amelynek szerepe a kapitalizmus expanziójában korántsem olyan alárendelt, mint azt sokan vélik. Ez a terjeszkedés azonban többnyire korántsem hozott akkora értéktöbbletet a feudális uralkodóosztálynak — így nem véletlen, hogy bizonyos értelemben „kimaradt a történelemből”.

A „szabadparaszi alrendszer” ökológiai támaszát a „begyűjthetetlen értéktöbbletet”, illetve a „zéró terméktöbblet” szállítás-, valamint termelés-technikai alrendszerei alkotják annál a rétegnél, amit „primér” szabadparasztságnak neveznék. A „szekundér” szabadparasztságnál viszont a szociológiai determinánsok az elsődlegesek.

A „szökött jobbágy”-típus adja a „szekundér szabadparaszt”-képződés egyik legmarkánsabb mechanizmusát. A „szökött-jobbágy”-képződés természetesen követheti azt a logikát, amelyet a primér módon való szabadparasztképződés követ, és a szökés történhet „láptra, erdőbe, bércekre”.

A feudalizmus expanziója szempontjából valószínűleg az a mechanizmus lényeges, amikor a szökő paraszt más típusú társadalmi formációban keres enklávét, esetleg kihasználva a kizsákmányolás ott dívó enyhébb formáit. Az európai történelem szempontjából ennek valószínűleg legmarkánsabb példája a „kozák-képződés”. Az „ökonómiai okokból begyűjthetetlen” (ha úgy tetszik: begyűjtésre nem érdemes) értéktöbblet mellett megjelenik tehát a „szociológiailag begyűjthetetlen” értéktöbblet is; és a feudalizmus legszívósabb „neuralgikus pontjait”, a lovagi csontoktól fehérlő, vagy földesurat alig vagy sohasem látó területek jellegzetesen ott alakulnak ki, ahol e két tényező erősíti egymást.

Az a kilátás, hogy Európa szabadparasztként megmaradt hányadát „gyámo-lítsák”, ismételten „öngyilkos akciónak” bizonyult; így nem csoda, ha a feudális uralkodó osztály a neki termelő kézművesekkel és a részére szállító kereskedőkkel együtt egyre lázasabban figyelte a „mesés Indiába” a muzulmán „kínai fal” megkerülésével való eljutás lehetőségét.

A folytatás részben közismert (bár érdemes volna meggondolni, hogy mennyiben járult hozzá a pápa a Földnek a spanyolok és portugálok közötti „túlkorai” kiosztásával a nemesség körében is terjedő „reformációs hangulathoz”). A rablólovagok tevékenysége ez esetben „túlmutatott önmagán”: sorra bomlasztotta fel a többé-kevésbé összeurópai feudalizmus redisztribúciós (sőt, a továbbiakban reciprocitási) szervezeteit. A reformáció egyik legnyilvánvalóbb tartalma az összeurópai vallásos redisztribúciós szervezet felbomlása. Az északi nemesség pedig az egyházi birtokokon kárpótolta magát az orra elől kiosztott földgolyóért. Az Észak- és Dél-Európa közti redisztributív aktusokat egyre markánsabban „valódi” kereskedelem váltotta fel. És amikor a flamand ipar egy része a fríz szabadparaszttság („tengeri gueux-k”) által „garantált” holland

dünevidékre költözött, a véres fejvel hazatérő ibériai lovag- és zsoldosregek egyre keserűbben tapasztalták, hogy az európai feudalizmus gépezete milyen komoly mértékben kezd félrefunkcionálni...

A kereskedő-kapitalizmus korszaka - amelyet Európában durván 1500-tól 1750-ig számíthatunk - aligha tekinthető a tulajdonképpeni termelés, azaz a termékek előállításának forradalmának. Sokkal inkább a szállítás, így a cserelehetőségek forradalma az, amiről szó van; sőt, ezen belül is inkább csak a vízi, de főleg a tengeri szállítás forradalmáról. Azt kell mondjuk, hogy e forradalom kibontakozását még nagymértékben a feudalizmus önmozgása, és sokkal kevésbé a városok valamiféle megállíthatatlan fejlődése löki előre. Ez különösen akkor válik nyilvánvalóvá, ha meggondoljuk, hogy a „világ felosztása” — mégpedig azon világrégiára, amelynek döntő többsége a mai „harmadik világ” történetileg kontinuos előzményének tekinthető - éppen azon két államalakzat (Spanyolország és Portugália) között történik meg, amelyekben a nemesi hegemonia mondhatni töretlen marad, és a modern városi fejlődés többé-kevésbé csírájában fojttatik meg.

Az ipari kapitalizmus korának népességrobbanása — avagy a „modem” népességrobbanás

A „kereskedelmi forradalom” „merkantilkapitalista” társadalmainak népese-
dési törvénye lényegében még mindig a feudalizmus népese-
dési törvénye - sőt, bizonyos értelemben talán még végletesebben jelentkezik a „kommerciális föld-
birtok”, illetve ennek végletekig feszített változata, az „ültetvény” esetében. A
merkantil-korszak „preproletariátusa”, a modern, elidegenedett nagyüzemi tö-
megmunka előfutárai (zsoldos, ültetvényen dolgozó peon, agrárproletár vagy
rabszolga, tengerész) minden jel szerint nem termelik újjá magukat, nem önrep-
rodukálóak: soraikat mindig kívülről kell pótolni. Az uralkodó osztály perma-
nensen bővülő reprodukciót folytat, legitim és illegitim módon egyaránt (a bra-

zil népesség permanens „fehéresedése”, a több tucat, olykor többszáz gyermekes latifundisták a szélső esetet jelzik). A preproletár rétegeket ezzel szemben állandóan bővíteni kell rabszolgakereskedelem, „bűnözők gályára küldése”, katonák „kötéllel fogása” és egyéb „verbuváló eljárások” segítségével. Spanyolország, Portugália, Itália mondhatni elnéptelenedik a kereskedelmi forradalom második szakaszában.

Az 1750 körüli Angliában történik meg a mérleg átbillenése. A népesség legmegbízhatóbb nyilvántartása egy ideig még a parókiákon folyik. A népességrobbanás első általam ismert teoretikus lereagálását pedig Malthus jelenti. Ő fedezi fel ennek exponencialitásra való hajlamát. A népesség exponenciális gyarapodása az ipari termelő tőke felhalmozási folyamatának demográfiai leképezése (Marx): a polgár természettörvényként, a proletariátus ideológusai társadalmi törvényként kezelik a népességbővülés elvi hátterét. Figyelemreméltó, hogy az „ipari take-off” pillanatának legkiemelkedőbb teoretikusa, Adam Smith, még az evidencia szintjén tekintik társadalmi előnynek az „alsóbb néprétegekben” a sok gyerekkel való rendelkezést. (Az 5 gyerekes özvegy házassági esélye sem Észak-Amerikában, sem Európában nem rossz.) Ekkor válik etimológiailag értelmessé a „proletariátus” szó használata. Ezzel párhuzamosan az uralkodó osztály népesedési szokásai kettéhasadnak: az ipari tőkés jellegzetesen „puritán”: meg kell akadályoznia a termelőtőke szétforgácsolását. Legtisztább visszatükröződése ennek a nemiségnek a bordélyházakba való visszaszorítása a viktoriánus Angliában.

Figyelemreméltó, hogy a népesedési maximum vilámgyorsan áttolódik a tulajdonképpeni ipari gócok mezőgazdasági perifériáira. Az ipartalan Írország válik egyre nagyobb mértékben az angol ipar emberanyag-szükségleteinek utánpótlási forrásává. A felrobbanó ír faluközösségek adják a harmadik világ „prototípusát”. Már akkor az ír társadalom „archaizmusát” okolják a fellépő „túlnépesedésért”, éhínségekért!¹ A modern „népességrobbanás” kialakulásában elkülöníthető egy „nyomó” („push”) és egy „szívó” („pull”)

effektus. A szívést a gyorsan bővülő (mégpedig extenzív - tehát a tőke mellett az emberanyag folytonos gyarapodását is igénylő módon bővülő -) ipari tőkefelhalmozási, „ipárosodási” folyamat jelenti, amely az ipari centrumok felé húzza a néptömegeket. (A városok ugyanis - gondoljunk a polgár drasztikus születéskorlátozására és a XIX. század első fele proletárjainak gyakran kétségbeejtően rossz életviszonyaira, a tüdőbaj és angolkór kultúrájára, az ivóvíz, lakás stb. minőségére — általánosságban nem reprodukálják önmagukat!). Ugyanakkor a faluközösségeket összetörő mezőgazdaságba való tőkeviszony-behatolás egyre bővebben termeli az eladósodott parasztot azáltal, hogy a feudális birtok redisztribúciós és a faluközösség reciprocitási mechanizmusait széttörve ezeket áruviszonylatokká, piaci kapcsolatokká alakítja át; az eladósodott paraszttól követelt törlesztések pedig a paraszt földjéről már nem biztosíthatók legalábbis a tradicionális „maturálgazdálkodásos-önellátó” módszerekkel. A parasztság körében egyre inkább tért hódít a „*cash crop*”-ok, a piacra termelt, a paraszti háztartás körében már felhasználhatatlan termékek előállítására, amelyek azonban területegységenként pénzben mérve nagyobb hozamot biztosítanak - ezzel párhuzamosan a faluközösség szétesik családokra, amelyek között lavinaszerű vagyoni differenciálódás indul meg. Népes típusú válik a családtagjai intenzív munkáját kihasználó, nem-bérmunkás típusú kizsákmányolást végző parasztfigura, és ezen rétegen belül a sokgyermekes családok markáns előnyre tehetnek szert. A népességrobbanás szempontjából talán még fontosabb azonban a „kettős bázisú” családok kialakulásai parasztháztartás készpénz-igényeit ilyenkor nem saját termékeinek eladásával, hanem legsokoldalúbb és leguniverzálisabban eladható demográfiai „termékének”: gyermekei munkaerejének az eladásával egészíti ki, igen sokszor már valóban a gyermekkorban. (Az angol gyárfelügyelők és emberbaráti egyesülések beszámolóí tele vannak panaszokkal a „lelkiismeretlen szülők” felé, akik a törvények ezerféle kijátszásaival küldik túl fiatal gyermekeiket a gyáriparba.) Ez a kor, amelyben a leánygyermekeket (kiknek felnevelési

költségük ugyanaz, munkaerejük viszont olcsóbb) elkezd megvetni a falusi népesség, és lehetőleg eltartási költségeiket igyekeznek a polgárságra átutalni. (Ez az Édes Anna-típusú cselédség, s a cselédszobák tömeges építésének korszaka.) Ez egyben a textilipari „elnőiesedés”, illetve a munkás- lányprostitúció virágkora. Ha a gyáripár „húzóereje” elmarad, a falu kapitalizálódása és a jelzőlog stb. elterjedése stagnáló népesség mellett megy végbe! (Lásd a francia demográfiai stagnálást a forradalom utáni félévszázadban!)

Teljes joggal merülhet fel a kérdés, hogy akkor, amikor a gyáripari központokban a munkanélküliség és az ezzel párhuzamos pauperizációs-lumpenizációs jelenségek mondhatni a mindennapok megszokott jelenségeihez tartoznak - mint a tizenkilencedik század első felének Angliájában - miért gyakorolhat mégis ekkora „szívó hatást” a gyári nagyipar a széteső struktúrájú falvakra? Ne felejtjük el azonban, hogy a gyáriparnak nem mindegy, hogy mennyibe kerül számára ugyanakkora teljesítőképességű munkaerő. A falun a hat-hétéves gyerekek már számottevő fontosságú hely juthat a munkamegosztásban (lásd a magyar libapásztor-leánykákat stb.). A sokgyerekes falusi család gyermekéi közül az idősebbek ellátják a fiatalabbakat (ennek a mechanizmusnak a városi környezetben, a nukleáris kiscsalád körülményei között való „diszfunkcionalitását” mutatja be József Attila az „Iszonyat” c. versében); a nagymamák és nagyapák is megkaphatják megfelelő funkciójukat és még sorolhatnánk. A falusi sokgyermekes családok által termelt munkaerő reprodukciós költségeit - egészen a lakáskérdés megoldásáig - sokkal kevésbé kell a tőkének megfizetni, mint ha a teljes család gyerekestül-öregestül a városban lenne elhelyezendő. A falu befogadja a nyomorékot, elmebetegét, özvegyeket, árvákat, s jól-rosszul (egyébként a tőkés viszonyok teljes falusi kifejlődésével mind rosszabbul) asszimilálja-eltartogatja őket, több-kevesebb hasznos teendőt találva számukra.

Igy korántsem szabad azt gondolnunk, hogy a kiterjedt falusi háttérrel való rendelkezés egyértelműen hátrányos vagy semleges a tőke szempontjából. Az ír, majd később a francia, német, magyar, olasz stb. falusi gyáripari proletár család-

dok közismerten kulcsszerepet tölthettek be ezen országok ipari fejlődésében. A 18—30 éves munkabíró férfiak — tehát (elsősorban a nehéz és kvalifikálatlan munkánál, de egyébként általában a gyáripari munkánál is) a legértékesebb munkaerő az összlakosságnak (a korfa-struktúrától függően) csak hatodát-tizedét teszik ki. (Ha ezek közül csak a gyáripari munkára egészségileg, szociológiailag stb. alkalmasakat tekintjük, a tized realisabb, mint a hatod; helyenként talán a huszadrész adekvátabb képet ad, például az igen távolra eljárók esetében.) Így a tőke számára kétségtelenül az jelenti a legolcsóbb munkaerőt, ha csupán ezeket hozza el a faluról, az optimális munkaképesség lejártá után „visszaküldve” őket falujukba. (A mechanizmus hatékony működéséhez egyébként nyilvánvalóan szükséges a szabad falusi parasztparcella létrehozása vagy a tőkés és a földbirtokos személyének azonosulásával a piramis csúcsán is a „kétlakiság” megjelenése, ami a mai harmadik világ sok pontján nem is olyan ritka jelenség. A latifundiumok peonjai, féljobbágy vagy teljesen jobbágy parasztjai, pláne rabszolgái általában nem jelentenek hálás hátországot az ipari tőkének, ha a latifundiumok egyébként önellátásra berendezkedő, vagy az ipari rendszerhez más okokból nem kapcsolódó intézmények.)

A tőkés iparos eszményképe tehát az önmaga reprodukciójáról, szükségleti cikkei részleges előállításáról, az öregek, betegek, nyomorékok, nők stb. ingyenes ellátásáról gondoskodó, kizárólag optimálisan munkaképes korában bér-munkába álló proletár; és a tőke bizonyos ünnepi pillanataiban (például a johannesburgi, rhodesiai, angolai stb. terepen, némely cukorültetvényen) ez a cél közel meg is valósul. A lakosság többi része ilyenkor a modern népszámlálásokban mint „mezőgazdasági népesség” szerepel, amelyről a tudós közgazdászok kimutatják, hogy „archaikus, az ipar által át nem hatott, prekapitaüsta önellátásra berendezkedő, piacon kívüli” stb. népesség. A drágább (mert társadalmi reprodukcióját meg kell fizetni, s a minimális megélhetésen kívül más igényei vannak stb.), és ezen olcsóbbal ennek ellenére helyettesíthető

munkaerő akár korlátlan kínálata sem helyettesítheti a tőkés szemében az olcsóbb munkaerő kínálatát; sőt, még az is igaz, hogy ha ezen olcsóbb munkaerő foglalkoztatásához némiképpen módosítani kell a technológiát, ezt is szívesen megteszi, ha az átállási költségek okozta veszteség kisebb a várható munkabér-megtakarításnál. (A taylorizmus történelmi jelentkezése valószínűleg érthetetlen, ha nem „kalkuláljuk bele” az Európából a századforduló körül tömegesen átözönlő proletariátust, amely Európa kevésbé iparosodott országaiból érkezett a helyszínre, és olcsóbb munkaerő-tömegkínálatával lehetővé tette a drágább őshonos amerikai munkaerő helyettesítését: ez viszont azért nem okozott társadalmi katasztrófát, mert a „túl drága” munkaerő viszont kiözönlött Wisconsin és más államok termékeny földjeire, amelyeknek a mohó latifundiumoktól való megmentéséért az Észak-Dél háború és a hozzákapcsolódó Homestead Act született.) Jól látható ez a jelen történelmi pillanatban, amikor a nyugat-európai munka- nélküliség - mégpedig a kvalifikált, drága munkaerő munkanélkülisége - egyáltalán nem zárja ki húsz-harminc fejletlen állam olcsó munkaerejének milliós tételekben való tartózkodását az angol, francia, német, holland munkaerő-piacon. (Egyes becslések szerint Angliában kb. kétmillió színesbőrű tartózkodik jelenleg.) A tőkefelhalmozásnak pedig egyik alapvető segédeszköze, emeltyűje az agrárrolló. Ez teszi lehetővé a mezőgazdaságból az iparba való értékátszívást, ennek viszont a legfontosabb velejárói közé tartozik a mezőgazdasági munkaerőnek az iparinál olcsóbbként való jelentkezése a bérmunka (az élőmunka) szintjén is.

A „falusi ipari munkás” figurájának olcsósága mellett van egy nem lebecsülendő olyan szociológiai sajátosság-rendszere, amely politikai okokból is kívánatosá teszi őt a tőkés szemében. A tőkés e munkástípust - M. B.-nek a (salarizált Portugália társadalmának illusztrálásához konstruált) kifejezésével élve - a „politikai paraszt” állapotában tarthatja, amennyiben családján, gyerekkori tapasztalatain stb.-n keresztül falujához, plébániájához, tulajdonához fűzik „emberarcú” tapasztalatai, míg a gyár, kikötő stb. csak az elidegenedett munka

helyszínét jelentik számára, a várost csak bádogvárosi-kunyhólakó-munkásszállási „perspektívából” látja, a városi „közélet” elérhetetlen távolságban, gyakran szubjektíve ellenszenves, „zajos” közegként jelenik meg a számára, a gyári munka időszaka pedig afféle átmeneti börtönbüntetéssel egyenértékű, amellyel legfeljebb — a hazautalt jövedelemhányad, esetleg az ezáltal lehetővé tett falusi „beruházás” nyomán - utólag „büszkélkedhet el” szülőfalujában. (Ezen „visszaruházások” - amikor a termelő vagy racionális fogyasztó beruházások lehetősége végképp kiesik - gyakran igen eredeti státuszszimbólum-rendszereket alakíthatnak ki, díszes kerítéstől sírkőig, és Törökországtól Görögországon át Portugáliáig végtelen formai sokszínűségbe burkolják a gyárimunka egyszínű tapasztalatait, az őket létrehozó szociológiai mechanizmusok végtelen egyhangúságát. E visszaruházások - melyek egyébként majdnem mindig egy szerencsés kisebbség sajátjai, és közgazdaságilag és szociológiailag gyakran akkor is abszurdak, amikor az egyed szempontjából még értelmesnek-használhatónak tűnnek, az ipari tőke általában lelkesen üdvözli, mint a legjobb toborzórek-lámokat a gyári munkára.) A „politikai paraszt” önmagát sokszor tekinti potenciális kispolgárnak, és ezáltal minden baloldali agitátort, munkásmozgalmi szervezőt szívesen tart „bajkeverőnek”, aki „irigyli szerencsését”, vagy csak egyszerűen „nem fér a bőrébe”: nem tapasztalja bőrén, hogy a városi proletárnak mennyi olyan szükségletet kell a piacról fedeznie, amely az ő számára saját kertje, háza, tehene stb. révén (legalábbis családja és gyermekei esetében) biztosított. Már Engels is nagy jelentőséget tulajdonított a német munkásság efféle vidéki kötöttségeinek, és nem véletlen, ha az oly számottevő számú francia proletariátushoz oly kevés valóban nagy iparváros tartozik, vagy ha Franciaországban a szertartásos ebédidő oly stabilan tartja a szerepét, ökonómiai értelemben tekintve mindazonáltal a „politikai paraszt” éppúgy ipari proletár, mint a tősgyökeres városlakó.

A tőke kifogyhatatlan leleménnyel terjesztette ki ezen századbeli tapasztalatait a világ csaknem egészére kiterjedő nemzetköziése során; így ma már az

ökonómiai értelemben proletár, sőt, ipari proletár populáció nem ritkán törzsi színekben, ázsiai típusú kaszt-látszatközösség tagjaként, s számos egyéb formájában jelenik meg.

Igy kerülhetett sor olyan abszurd jelenségekre, mint például a mohamedánizmus gyors terjedése a tőkés termelés világméretű terjeszkedése során. Ez a monopoláris — és így már „kétszeresen torzító” — piaci látszat mellett szociológiai értelemben is spanyolfalat von a „harmadik világban” ténylegesen végbemenő szociológiai folyamatok elé. Ennek a „pszeudo-archaikus” látszatot festő spanyolfalnak a réseit kell megtalálnunk, hogy tőkés viszonyok harmadik világbeli termelése és a népességrobbanás folyamata közti tényleges összefüggésekre némi rálátást nyerhessünk.

**A modern népességrobbanás mint a piacra történő kisüzemi embertermelés szabályozatlanságából fakadó túltermelési válság
(Az embertermelés gazdaságtanáról)**

„Modern népességrobbanásról” olyan értelemben beszélhetünk, mint a kapitalizmus (ha úgy tetszik, az „ipari forradalom”) jellegzetes kísérőjelenségéről. A kapitalizmus első szakaszát általánosságban az jellemzi, hogy a mezőgazdaság termelékenységére lassabban nő, mint az iparé, és a föld megfelelő szintű megművelése relatíve munkaigényes, ami miatt a mezőgazdaságból csak korlátozott mértékben vonható el munkaerő a munkaerő jogi szabadságának elvi biztosítása után is. Az ipar terjeszkedését ugyanakkor nagyfokú extenzivitás jellemzi, ami relatíve alacsony szerves összetétellel párhuzamosan a munkahelyek gyors bővülését tételezi. Az ipar robbanásszerű terjeszkedése tehát általánosságban az emberanyagnak a feudalizmus korszakánál sokkal gyorsabb (és tegyük hozzá: más szociológiai összetételű) bővülését feltételezi. E bővülésről a munkaerőpiacra árut szállító „termelőegységek” gondoskodnak. A kapitalizmus egésze számára láthatóan a modern, „kis”-családi

munkaerőtermelés tűnt és bizonyos értelemben még ma is az tűnik az emberutánpótlás adekvát üzemi formájának. Az extenzív korszakra a reprodukciós feladatoknak a mainál is sokkal nagyobb fokban a családra bízása a jellemző. A családok, mint „embertermelő kisüzemek” versenyben állnak egymással az áru mennyisége, minősége és értékesítése terén. Minthogy e verseny piacra termelésén át történik, az explicit (fizetőképes) kereslet és kínálat egyensúlytalanságokon keresztül hangolódik össze, illetve - esetleg éppen az implicit (fizetőképtelen) szükségletek következtében - a tárgyak túltermelési válságához hasonlóan tömegesen jöhet létre átmenetileg vagy tartósan eladhatatlan áru. A versenyből való kiesés az üzemek (családok) felbomlásához (proletárkörnyezetben lumpenizálódásához), a túltermelési válság a „termékek” (gyermek) pusztulásához, a tartósan veszteséges termelés a termelők és termékeik párhuzamos pusztulásához vezethet.

A kapitalizmusnak - mint minden korábbi formációnak - meg kell termelnie a társadalom-természet anyagcsere (vagyis a termelés) tárgyi és személyi ágenseit. (Tulajdonképpen tárgyi termelésről csak az élelmiszertermelés korszaka - ha úgy tetszik, a „neolitik forradalom” - kezdetétől beszélhetünk.)

A tárgyak termelése nagy hányadában bér munkában folyik (ezen belül a tárgyakat termelő eszközök - „tőkejavak” - termelése tipikusan bér munkában). E bér munkában folyó termelés egyben elidegenedett munkát is jelent, legalábbis statisztikai értelemben. (A magyar „munka” szó állítólag a szláv „muka” = kín, gyötrelem szóból származik.) A tőkejavak termelési folyamatát egyébként is igen gyakran szakítja meg piac tranzakció. (Így beszélhetünk acél-, szénpiacról stb.) Ez önmagában is komoly különbséget jelenthet az „élő termelőeszközök” termelésével szemben.

A személyek termelésének alapvető „üzemegysége” a család. A kifejlett kapitalizmusban jellegzetesen csak a család „birtokol” embert, mégpedig létfenntartási eszközeinek (föld, ház, állat stb.) a tulajdonán keresztül elidegenedett formában (tárgyként), gazdaságon-kívüli (érzelmi, pszichikai stb.) síkon pedig

el nem idegenedett formában (pontosabban: elvileg nem elidegenedett - bár „pszichikai elidegenülés”, manipuláció stb. által gyakran szennyezett - módon).

Az embertermelés egészében akkor is jellegzetesen kisüzemi-családi tehát, ha annak igen fontos elemeit — főleg a világ „fejlettebb felében” - számottevő mértékben nagyüzemesítik (oktatási, egészségügyi stb. hálózat). A nagyüzemi alrendszer korlátozott hatékonysága, a családi kisüzemtől erősen függő működése jól kirajzolódik az „iskolai eredmény és családi háttér” típusú empirikus vizsgálatokból.

Az embertermelésben szereplő elidegenedett mozzanatokért nagymértékben felelős a családok közti verseny, amely erőteljesen kapcsolódik a társadalmi rétegződés vertikális dimenzióihoz. A képzettség tulajdonképpen a történelmileg utolsó *per definitionem* individuumhoz kapcsolódó termelőtőke-típus — ezért hozhat létre igen markáns versenyhelyzeteket az államilag igen erősen szabályozott nagyüzemek közti verseny („Roosevelt utáni”, „New Deal-es”) társadalmában is, és ezért tud olyan szívós formában ellenállni az egalizálási törekvéseknek. (Külön kérdés, hogy az individuumok közti ezen versenyben mekkora a formális és informális képzettség, valamint azon „tehetség” szerepe, amely eddig szociológiailag igen kevésbé megfoghatónak bizonyult, illetve megfogható elemeiről kiderült nagymértékű társadalmi determináltságuk.)

Ahogy a kapitalista tárgy termelő üzemek versenyeznek a termékek piacán, úgy versenyeznek a családok a munkaerő piacán. Az angol kapitalizmus XIX. századi szakaszában különösen feltűnő a családok ezen eladási versenye. (Ezt jelzi például a családi üzem erős alávetettsége a családfő hatalmának a „versenyképes” családokban, vagy a gyermekek hosszú munkaperiódus utáni, gyakran csak a családfő halálával bekövetkező elszakadása is.) A családon belül ezzel szemben a verseny erősen korlátozott; az „üzemen belüli” redisztribúciós gazdasági integrációs forma erős túlsúlyban van a piaci tranzakciók felett, sőt, a tulajdonképpeni reciprocitás is háttérbe szorulhat a „viktoriánus”, erősen autoriter családmodellben a redisztributív komponenssel szemben.

Ahogy a tárgyak termelői (vállalatok) közötti versenyt szabályozza és egyben többé-kevésbé korlátok közé szorítja az állami beavatkozás, úgy az állam szabályozza a családok közti versenyt is (például a női és gyermekmunka korlátozása a tárgyak és emberek termelésének folyamatára egyaránt kihatással van). A XIX. század Angliájában még gazdasági értelemben jellegzetesen indirekt (jogi-ellenőrzési) beavatkozást a XX. századi fejlett tőkés országokban jellegzetesen direkt gazdasági beavatkozás váltja fel. A kereslet és kínálat mesterséges, állami költségvetésből történő szabályozása a nagyüzemeknél például az állami megrendelésen és dotáción, az emberi kisüzemeknél pedig a társadalombiztosításon keresztül történik. (Megjegyeznénk, hogy a társadalombiztosítás extenzív és intenzív bővülése a nyugdíjrendszertől a tanulmányi ösztöndíjakig, a betegbiztosítástól a non-profitábilis állami bérlakásokig a „nukleáris család”, avagy két-generációs, szülő-gyermekre redukált családforma kialakulása felé hatott, a munkanélküli-segély, a minimálbér stb. intézményeiről nem is beszélve.)

A családok versenye a munkaerő eladásáért éppoly nélkülözhetetlen elem az általánosságban a kapitalista és különösen az extenzív felhalmozásnak, mint a vállalatok versenye a termékek eladásáért. Ehhez kapcsolódóan a kereslet és a kínálat egyensúlytalanságai éppúgy szerves részét alkotják a szabadpiac által történő demográfiai szabályozásnak, mint a tárgyi termelés piaci szabályozása esetében.

A munkaerő gyártásának és eladásának (amely tehát csak kivételképpen individuális öneladás) a szabályozása a kapitalizmusban durván három módon történhet. E módok egymást követő dominanciája egyben „korszakokat”, illetve az összkapitalizmuson belüli „fejlett—fejletlen - archaikus” szektorokat is kijelöl, tehát tér- és időbeli „fejlettségi sort” alkot.

1. A prekapitalista korszakból „átörökölt” („archaikus”) szabályozási mechanizmusok. (Ezek az esetek jelentős részében „íratlan törvények”, „megfogalmazatlan játékszabályok”, „szokások”, „reflexek” stb.)

A munkaadók és a munkavállalók körére egyaránt kiterjedő jellegzetes mechanizmusok (például a verseny korlátozása a „nagy családok hálózata” , „Jdán-jelleg” , az „azonos vallásúak szolidaritása”, az „etnikai kisebbségek összetartása” stb. eszközeivel, amelyek működtetése reciprocitási-redistribúciós aktusok közvetítésével többé-kevésbé korporatív jelleget adhat az elvileg családi tulajdonra alapozódó (ember- vagy tárgytermelő) üzemek rendszerének. A „nagy családok házassági szövetségei” például mind a mai napig a vérségi-rokonsági kapcsolatok archaikus szervezetével iktatják ki a tőkék közti verseny bizonyos komponenseit. E „nemzetségi szintű” egységek az etnikai, vallási stb. kisebbségek koherenciája esetében „törzsi méretűvé” bővíthetnek, a törzsek számos olyan sajátosságával, mint például az endogámia stb. Olyan jellegzetes megfogalmazások mellett, mint például „Kennedy-klán ” stb. jelentős szociológiai bizonyító anyag is felhalmozódott már ezekről.

A társadalmi rétegződés piramisának alsó szintjein, a munkaerő-árú termelésének és eladásának terepén a naturálgazdálkodó közösségeknek a munkaerő-árut termelő és eladó közösségekké való átalakulása olyan spontaneitással és kontinuitással mehet végbe, hogy gyakran csak a szociálpszichológiai finomságokig terjedő elemzés tudja befogni például a törzsi-nemzetségi közösségek ilyen értelemben való árutermelővé válását. (A más értelemben való árutermeléssé válás a piacon való közvetlen jelentkezés, az áru jobban megfogható tárgyiasulása miatt sokkal könnyebben „befogható”. De az már egyáltalán nem evidens, hogy például Jamaica szigetét úgy fogjuk fel, mint a Panama-csatorna építőinek a megtermelőjét. Hasonló mechanizmus hozta létre a dél-afrikai bantustán-bánya kapcsolatot, vagy a ceyloni tamil-problémát is.)

A faluközösségi, törzsi és egyéb redistribúciós-reciprocitási hálózatok kollektív munkaerőtermelése és munkaerőértékesítése éppúgy redukálja a versenyt az egyedi munkavállalók öneladásában, mint ahogy a szakszervezet vagy a termelési-értékesítési szövetkezet a családok közti versenyt a „szociológiailag is kifejlett” kapitalizmusban.

2. A sajátlagosan a „klasszikus” kapitalizmusra jellemző szabályozási mechanizmusok. (Ezek nemzeti piac, illetve nemzetállam fennállását feltételezik. Itt még inkább célszerű elkülöníteni a „felülről” és az „alulról” történő szabályozást, még ha ezek végső soron nem is teljesen függetlenek egymástól.)

Szabályozás „felülről”. Ennek keretében az állam megszabja, hogy milyen termékekkel versenyezhetnek a termelők a piacon. (A tárgyi termékekre jó példát jelentenek a XIX. század Angliájának élelmiszerhamisítási botrányai, amelyek „A tőké”-ben is szerepelnek.) A munkaerő-áru tőkés vállalatok általi forgalmazása és felhasználása egyre több állami korlátozásba ütközik a XIX. század folyamán. Gondoljunk csak először a rabszolgakereskedelem, majd általánosságban a rabszolgamunka betiltására. A munkaerő-árunak a teljességgel tárgyként való tőkés általi adásvételére (rabszolgapiac) már a XIX. század elején komoly korlátozásokat hoz a tőkés állam. A XIX. század második felében pedig már a személyek tőkés általi tárgyként való birtoklását, tárgyi termelőeszközként való használatát (rabszolgamunka) is fokozatosan marginális helyzetbe szorítják a tőkés államok intézkedései. Minthogy ezen intézkedéseket nemcsak a munkásosztály, hanem a tőkének a technikai fejlődés élvonalát (gépgyártás, az ezzel összefonódó gépi szállítás stb.) képviselő vagyonos, továbbá a rabszolgamunkát önmaguknak biztosítani nem tudó szegényebb rétegei is támogatják, az illegálissá tétel sikeresnek mondható. (Természetesen a világ „eldugott zugaiban”, a mai „harmadik világ” elődeinek területén a rabszolgamunka továbbra is társadalmi tény maradt; s a kényszer-szegődtetés, kényszermunka, börtönmunka, koncentrációs tábor-munka, „peonizmus”-adós-rabszolgaság és egyéb formákban a jogilag vagy gyakorlatilag öneladásában sem szabad munkaerő meglehetősen kiterjedt rendszerei léteztek és léteznek szeszélyes tér- és időbeli megoszlásban.) Ettől kezdve a munkaerő-áru eladására elvileg az individuum, de a jogi szabályozással is alátámasztott - gyakorlatban a család, az ezt megtestesítő családfő jogosult csak.

Az állam a munkaerő tárgyként való adásvételének, illetve birtoklásának megakadályozásán túlmenően is szabályozza azt, hogy milyen munkaerő milyen módon használható fel a tárgyak termelési folyamatában. (Munkanap korlátozása, kötelező munkaszüneti napok elrendelése, női- és gyermekmunka korlátozása stb.). Az említett direkt típusú korlátozásokon túl szerepelnek indirekt korlátozó intézkedések is (például tankötelezettség stb.). Miután tehát az állam jogilag a családfő alá rendelve a családot annak bizonyos értelemben tulajdonosává teszi azt, amely tulajdon specifikus voltában megőrzi a munkaerő birtoklását megengedő korábbi rendszerek sok sajátosságát. (Az üzemekből lassan kiszoruló verés és a közvetlen gazdaságon kívüli kényszer más formáinak fő székhelye lassan a család lesz; a tettenért házasságtörést a rablás analógiájaként kezelik; az elcsavargott gyermeket kíméletlenül felelősségre vonják stb.) Ezzel párhuzamosan az állam viszont intézményesen korlátozza a családfőt a gyermek bérmunkára való küldésében, és különböző eszközökkel még ott is kényszeríti a munkaerő-utánpótlás felnevelésére, ahol a válást nem teszik elvileg vagy gyakorlatilag lehetetlenné a törvények. (Gondoljunk csak a tartásdíj intézményére.) Ahogy a tőkés bizonyos értelemben tőkéje függvényévé válik elsődlegesen a piaci konkurrenda törvényei, másodlagosan az állami szabályozás hatására, úgy válik - ha ugyan nem sokkal nagyobb mértékben - a családfő a család függvényévé.

A tőkés állam tehát egyrészt a család összetartására, illetve új és új családok kialakítására törekszik (lásd például a prostitúció intézményes korlátozását-szabályozását, szükséges rosszként való megítélését, morális devalválását stb.); másrészt viszont a családnál nagyobb, a munkaerőpiacon a családok közötti versenyt szükségképpen „veszélyeztető” redisztribúciós-redproctási integrádók ellen is kíméletlenül fellép, helyesen látva ezeknek a kapitalista versenyt veszélyeztető voltát. A társadalmi piramis alján lévő (s így termelőeszközökkel nem rendelkező) népesség körében a tőkés állam mindent megtesz azért, hogy a pre- és extrafamiális redisztribúciós-reciproctási rendszerek először „archaikus”,

később „korszerű” formái alól „kihúzza a gyékényt”. Afféle „családközösségi Combination Act”-ek sorozatával felszámolva a faluközösségi szervezet tárgyi alapjait (bekerítések), az etnikai szolidaritást (lásd az ír, néger, cigány, zsidó, kanadai francia stb. „problémákat”), nem ritkán a „faji megkülönböztetés elleni harc” jól hangzó jelszavával (lásd Afrikában a „tribalizmus-problémát”); és az ennek pótszerét jelentő vallási szolidaritást (észak-írországi, USA-beli stb. „katolikus probléma”, a vallási szekták elleni harc a mahdizmustól Jehova tanúig stb.).

A tárgyak tulajdonosai illetve termelői (tőkések) közötti versenynek tehát mintegy természetes kiegészítő rendszere a munkaerőt birtokló munkaerőtermelési egységek (családok) közötti verseny. Amennyiben a tárgyak termelésében éppúgy a jellemző forma a „családi vállalkozás”, mint a személyek termelésében, annyiban Család és Tulajdon szerves egységbe forr, és mindkettő a leghatározottabb formában feltételezi az állam védelmét: a látszat ugyanazt a családformát mutatja az egész társadalomra, mintegy univerzálissá, rétegfölöttivé mítizálva ezt. A viktoriánus család így tünteti fel mintegy természetadta formának a klasszikus kapitalizmus uralmának legmegfelelőbb családeszményét.

A „klasszikus feudalizmusban” a család nagyságát (és ezen belül az utódok számát) általában az uralkodó osztályon belül a rendelkezésre álló járadék volumene, míg a közvetlen termelők körén belül a megművelendő föld nagysága, általában véve a család által elvégzendő munkafolyamatok volumene szabja meg. A „klasszikus feudalizmusban” a (termelő-)tőke felhalmozásának a lehetőségei igen korlátozottak vagy teljesen hiányoznak; az uralkodó osztály jövedelmét feléli. E formációra így a sokgyermekes uralkodó osztály és a kevésgyermekes közvetlen termelők jellemzőek ennek virágkorában. (A „beruházás” lehetősége az uralkodó osztálynál ugyanis elsősorban katonáskodó tagjai számának a bővítése, majd ezek által más társadalmi egységekből föld és jobbágyságok szerzése. Ha az új termelőeszközök beszerzése akadozik — például csődbement

keresztes- hadjárat esetén - akkor az uralkodó osztály leányai „demográfiai felesleget” képezve kolostorba vonulhatnak.)

Amikor lehetőség nyílik a tőkefelhalmozásra az uralkodó osztály valamely szegmensén belül, akkor sajátosan új, korábban alig elképzelhető morál terjed el körükben; a puritán aszkézis. Ez a viktoriánus morál előfutára. A fogyasztáskorlátozásnak az egyik legnyilvánvalóbb (és tegyük hozzá: leghatékonyabb) eszköze a kevés gyerek. (Ez egyáltalán nem azonos az apácakolostorok gyermektelenségével, amely veszélyezteti a saját tulajdona alá rendelt család időbeli kontinuitását, a vállalkozás hosszú távú sikerét.) A tulajdonképpeni tőkés korokban pedig már nemcsak az általában vett tőkésítés, hanem a tőkés termelőtőke természetes oszthatatlansága is hozzájárul („egy örökösre szálló vagyon”) a kiscsaládos kevésgyermekes tőkés uralkodó osztály kialakulásához. Mindazonáltal ne felejtsük el, hogy a növekvő földjáraadékos földek birtokosai - akik a XIX. század közepén még mindig Anglia legmódosabb rétegei - a kapitalizmuson belül is önálló archaikus szociológiai szegmenst jelentenek. Így alakul ki a jövedelem-gyerekszám függvény jellegzetes „görbéje”. (Gondoljunk csak az ipari tőke jellemzésére használt „puritán középosztály” terminusra. Egyébként az angol „régik földjáraadékos” életmódjával mutatkozó bizonyos hasonlóság jellemzi az USA „új földjáraadékos” rétegeit is — lásd például a „vasútbárók” viselkedésének leírását Veblennél.)

A „klasszikus kapitalizmus” alapvető demográfiai modellje - a társadalmi piramis csúcsain kevés, a társadalmi piramis alapzatán sok gyermek - jól tükrözik a jogilag azonosan szabályozott családforma különböző funkcióit (holt, illetve élő munka közvetlen birtoklása; tárgyiasult, illetve élő munka eladása) a kapitalizmus különböző rétegeiben. A csupán munkaerőt áruló osztályra keresve sem lehetne tehát jobb terminust találni, mint a „proletariátus” kifejezést. A kapitalizmus demográfiai bővülése a „klasszikus” formációban jellegzetesen a proletariátus bővüléséből fakad. Az üzemet és a családot, a bér munkát és a munkaerő-reprodukálásra fordított munkát, a tárgyak értéke és

ára, illetve a munkaerő értéke és ára közti különbséget mindazonáltal ritkán elemzik analóg terminusokban. Habár az emberek előállítására fordított munka - a cselédség Marx által A tőkében is megemlítésre méltatott létszamarányaiból következően - még ennek bér munkává tett hányada esetében is összevethető a tárgyak előállítására fordított munkával, és az élő termelőeszközök előállítására fordított munka minden szociológiai vizsgálat fényében osztársadalmi méretekben több- szöröse a holt termelőeszközök (tőkejavak) előállítására szánt munkának, e munkamennyiség a közgazdászok szemében általában csak akkor egzisztál (mint minden más munka is), ha ezt társadalmilag elismert - ami a kapitalizmuson belül általában azzal egyenértékű, hogy megfizetett munka. Itt csak megjegyeznénk, hogy a reprodukciós munkának szükségképpen nagyobb hányadát végző nők munkájából a fizetett hányad anyagi értékelését a megfizetetlen hányad szabályozza láthatatlanul. Amíg a születés-szojtatás alrendszerig bezáróan az embertermelés nem ugyanolyan szinten fizetett tevékenység, mint a tárgyak termelése, addig a férfi és női munka árkülönbsége „megszüntethetetlen tudati csökevényként” egzisztál majd, minden másirányú jogi szabályozás ellenére.

A pusztán emberi árut kínáló családok versenyére természetesen éppúgy igaz, mint a holt terméket kínáló üzemek termékeire, hogy aki olcsóbban tudja a termelést megszervezni, az versenyképesebb lesz. Nyilvánvaló, hogy teljes tisztaságában ez csak ott bontakozhat ki, ahol a termelés azonos piacra történik — a nemzetformáció egyik alapvető szerepe éppen az, hogy a munkaerő, illetve a föld adásvételének egységes szabályozásával egységes nemzeti piacot, ezen belül egységes munkaerőpiacot hozzon létre. Ezáltal integráltabb a nemzet, mint a korábbi ázsiai, antik, feudális formációk államai - hiszen azok területi stabilizálását és szociológiai homogenitását egyaránt gátolja az egységes föld-, illetve munkaerőpiac hiánya. A munkaerőpiac univerzalitása és homogenitása alakítja ki a nemzeti nyelv univerzalitását és homogenitását is - ez főleg ott szembeötlő, ahol egyes „lemaradt” nemzetformációk megpróbálják „mesterségesen”

siettetni a nemzettéválási procedúrát. A maximális olcsóságú embertermelésnek két feltétele van:

a) A „meg nem fizetett munka” minél nagyobb arányú igénybevétele.

Ennek „klasszikus modellje” a „gyermektermelés gyermekmunkával” - hiszen a gyermekmunka nem-bérmunka jellegű, családon belüli felhasználását nem szabályozza törvény a klasszikus kapitalizmusban; sőt, a gyermekmunka embertermelésre való felhasználásával direkt módon gyakorlatilag ma sem száll szembe egyetlen állam törvényhozása sem, bár indirekt módon (iskolakötelezettség, internátus-rendszer stb.) sokszor elég hatékonyan beavatkozik. A „meg nem fizetett munka” termékének piacra bocsátása a sokgyermekes családokat versenyképesé teszi a munkaerő-eladás piacán (az egyéb feltételek azonossága esetén) minden olyan versenyben, ahol a munkaerőnek nem kell minőséginek lenni.

b) A családi üzem „infrastrukturális takarékoságának” magasfokú biztosítotttsága.

A városokban ennek határt szab a lakások túlszűföldése következtében megnövekvő gyermekhalandóság, a fogyasztási cikkek egy részének óhatatlanul a piacról történő beszerzése stb. A legnyilvánvalóbb takarékoság a „parcellás proletár” esetében valósulhat meg, aki mezőgazdasági létfenntartási cikkeit (elsősorban élelmét) családtagjai nem-béijellegű munkájával állíttathatja elő, e meg nem fizetett munka lakóhelyét is ugyanezen munkaerővel bővíttetheti-alakíttathatja ki. A „parcellás proletár” esetében kétségtelenül a legnagyobb probléma az, hogy a gépi nagyipar - amely egyébként (részben éppen területi koncentrálttsága miatt) a legmagasabb béreket biztosítja - eléggé a városokba tömörül, így gyakran nagyfokú földrajzi vándorlással érhető csak el: így a bérmunkásnak utazás, „munkásszállás” stb. formájában megnöveli a létfenntartási költségeit.

Mindenesetre az embertermelés nagyobb potenciális gazdaságossága látszik a legdöntőbb szerepet játszani a városi és falusi ipari proletár-családok közti

köz- ismert demográfiai részben. (A falusi munkás gyermekszáma jellegzetesen nagyobb a városinál, szemben - a most nem részletezendő körülmények esetén - sokszor „egykező” parasztgazdaságokkal.) Éppen ezért százszor meggondolandó, hogy - különösen a modern kapitalizmus korszakában - mennyiben érdemes „önellátónak”, „naturálgazdálkodónak”, a „világtól elszigeteltnek” tekinteni azon földparcellák rendszerét, amelyek tárgyi árut (terméket) nem küldenek a piacra, „csak” eleven árut (munkaerőt). A valódi „önellátó-naturálgazdálkodó” rendszerek gyakorlatilag sohasem produkálnak népességrobbanást! (Sokgyermekes modell önellátó, sem embert, sem tárgyat piacra nem termelő egységekben csak az „egyensúly alatti népesség” létrejövése időperiódusban - járványok után, permanens emberrablás vagy emberpusztulás nyomán megritkult népesség pótlására stb. — alakulhat ki többé-kevésbé időlegesen.)

Csupán a fentiek kiegészítésére tennénk hozzá, hogy az összkép természetesen módosulhat, ha a bérmunkában végzendő kvalifikált munkák száma megszorodik. Ez esetben a család *in abstracto* döntés elé kerül: kisebb mennyiségű, de munkaigényesebb kvalifikált, avagy nagyobb mennyiségű, de kevesebb munkával előállítható kvalifikálatlan munkát bocsásson-e áruba. Ezen „mennyiség vagy minőség” döntések megsokasodása és a körülöttük zajló bőséges pszichologizáló-pedagogizáló-moralizáló irodalom kibővülése jelzi az „extenzív—intenzív” váltás kezdetét a társadalmi folklórban. Ha a jóminőségű munkaerő egyben a legjobb önszervező is az extrafamiliaris mezőben - ami egész jogosan várható el tőle - akkor megindul a munkásarisztokrácia kialakulása. A minőségi munkaerő csekélyebb és a kvalifikálatlan munkaerő nagyobb gyermekszáma e korszakban — a „rég típusú járadékos” réteg fokozatos kiiktatódásai párhuzamosan — szinte univerzálissá teszi a proletariátuson belüli gyermekszámnak is a kvalifikációtól való függését. Így a korábbi munkás—tőkés gyermekszám-különbség párhuzamos érvényesülésével együtt ugyanis a „családi vállalkozás” korszakában (a tőkés természetesen sokkal képzetesebb a

munkásnál) kialakulhat a formális képzettség mértéke és a gyermekszám negatív kapcsolata, a legkülönbözőbb torz pszichológizálásokra adva ezzel alkalmat.

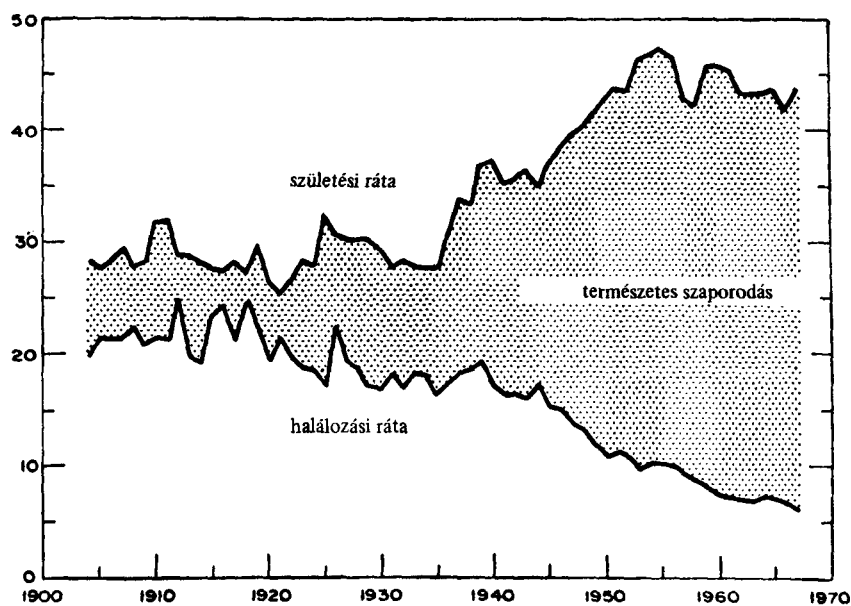
Szabályozás „alulról” a klasszikus kapitalizmusban.

A munkaerő árának konkurrencia általi lenyomásának mérséklését vagy megakadályozását a piacon a már letermelt munkaerő-áru esetében, utólag, elsődlegesen a csoportos fellépéssel érhetik el az eladók (családfők). A prekapitalista céhek, cserecikkek-termelő faluközösségek (ipari falvak, főleg mezőgazdaságilag terméketlen és nyersanyag-gazdag körzetekben), idénymunkás—vándorlegény-bandák olykor megejtő természetességgel és kontinuitással tudnak az ipari kapitalizmus korának szakszervezeteibe és (termelési, értékesítési stb.) szövetkezeteibe átfolyani. (Ez utóbbi forma jellegzetesen a nem-kizsákmányoló, de termelőeszközzel rendelkező kis-termelők adekvát ökonómiai reakciója bérmunkássá való degradálásukkal szemben.) A népességrobbanás korszakát a kapitalizmusban általában munkaerő-túlkínálat jellemzi — a munkaerő-kínálatban versengő családi kisüzemek láthatóan csak fokozatosan válnak „mozgalmilag” szervezőképessé, nem utolsósorban a látszat-naturálgazdálkodás falusi kisüzemeinek parcellához való kötöttségükből is fakadó geográfiai mozdíthatatlansága miatt, továbbá azon okból, hogy a városi bázisú proletár-családhoz képest olcsóbb munkaerő-kínálatukkal szabályosan „életveszélybe” hozhatják (munkanélküliséggel vagy a létminimum alatti bérekkel fenyegetve) az urbanizált proletariátust. Ez nagyban hozzájárulhat az urbánus-rurális bázisú munkaerő közötti „elfuserált osztályharchoz”, amely — éppen a rurális bázisú munkaerő családjának regionális kötöttségei miatt — igen könnyen vezethet „etnikai villongásokhoz” a munkásosztály szegmensei között (lásd például az angol—ír, fehér—néger és egyéb frakcionális villongásokat, amelyek a tőkével szembeni munkásegység megvalósulása elé emeltek „természeti korlátokat”). A munkaerő különböző olcsóságú szegmensei között folyó konkurrenciaharc természetesen ugyanakkor komoly problémákat

is vethet fel a munkaadók szemszögéből például azáltal, hogy az „etnikai” (vallási stb.) koalíciókon belüli szolidaritás a munkaerő öneladásában fellépő konkurrenciát a homogénebb áru szegmenseken belül számottevően korlátozza az „archaikus árszabályozás” eszközeivel — e funkciójában hatékonysága természetesen korlátozandó: innen van a „túl komolyan vett”, vagy a „nem megfelelő formában megnyilvánuló” prekapitalista-archaikus szolidaritási tömbök felbontására irányuló - „nacionalizmus elleni” vagy „munkásszekták elleni” harc formáját öltő - igyekezet az ír, a néger vagy mondjuk a palesztin munkásság körében.

A XIX. század elején-közepén a munkaerőnek a piacon való „nem-archaikus” csoportos jelentkezése (korai trade-union) főleg akkor tudja hatékonyan gátolni a munkaerő árának a munkavállalók konkurrenciája általi lenyomását utánaemehet a kérdésnek, rendszerint kiderül, hogy amit valójában ideálisnak tekintenek, az legalább két felnőtt fiú és egy házas lány, hogy támogatást és kényelmet nyújtson a későbbi évekre. Egy számítógépes vizsgálat kimutatta, hogy a mortalitási arányok és a nemek szerinti bontás figyelembevételével egy indiai párnak 6-7 (átlagosan 6.3) gyermekkel kell rendelkeznie ahhoz, hogy 95 %-os valószínűséggel egy fiúgyermek megérhesse apja 65. születésnapját. És éppen e körül az érték körül alakul az átlagos gyermekszám.”

Népességgrobbanás Venezuelában: a születési és halálozási ráták alakulása (1904-1967)

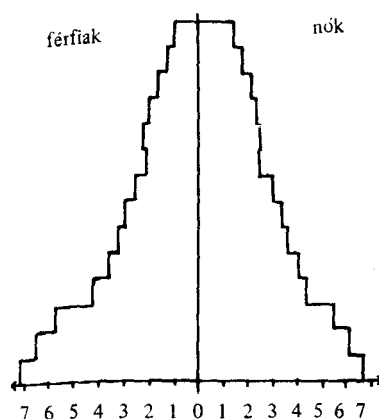
(Forrás: N. Sánhez-Albornoz: *The Population of Latin America*; 1974. Berkeley; 189. o.)

2 A földbirtoklás módja és a népesedési minták közti összefüggést érdemes egy 1976-ban megvizsgált - portugál példán bemutatni. E kérdés vizsgálata szempontjából Portugália azért kiváló terep, mert a kisparaszti gazdaságok földrajzilag is rendkívül élesen elválnak az uradalmi cselédséggel dolgoztató nagybirtokos területektől, s így a megyénkénti népesedési mutatók szociológiailag homogén területeket fednek. Ha összehasonlítjuk egy északi - minőségi szőlőkultúrával rendelkező és jellegzetesen tehéntartó, ám több évtizede válságban lévő, erősen eladósodott kisparaszti gazdaságokat felvonultató — megye (Braga) népességének korfáját egy déli - jórészt extenzív gabonatermesztést űző, latifundiális - megyéével (Évora). Láthatjuk, hogy míg az előbbi területen szabályos népességrobbanás zajlik, addig az utóbbi népessége stabil, nemigen bővülő. (Lásd a 2. ábrát.)

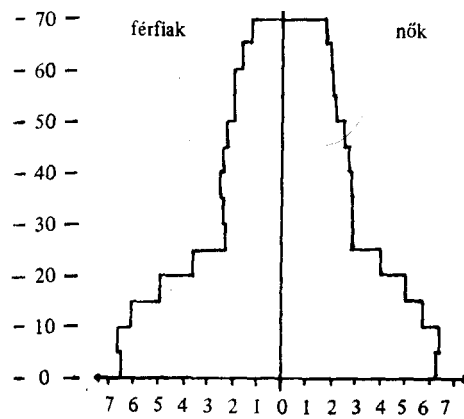
2. ábra

Két portugál megye (Braga és Évora) népességének megoszlása nemek és korcsoportok szerint (%)

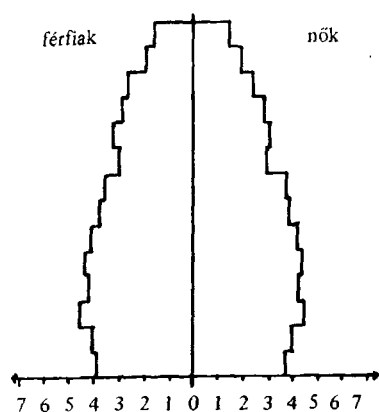
Braga 1960

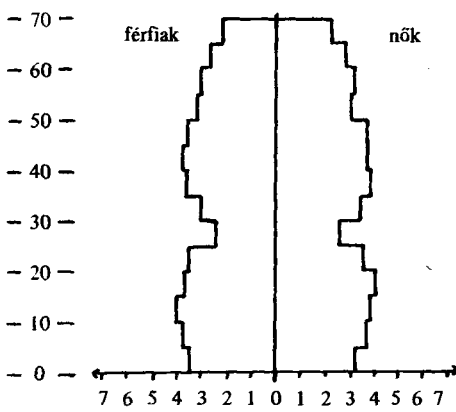
Braga 1970

Évora 1960

Évora 1970

(Forrás: Conso de 1960; Conso de 1970)

Míg Bragaban a vendégmunkás-célú elvándorlás - amire a korfa 20 és 40 év közti szakaszának erős behorpadásából, valamint a komoly nőtöbbletből következtethetünk - alig mérséklí, addig Évorában a hatvanas években hirtelen fellépő elvándorlás jelentősen csökkenti a születések számát. Érthetően jellegzetesen különbözik a két területen lévő családok átlagos nagysága is: Braga - 4,7 fő, Évora - 3,2 fő. A család erősen eltérő funkcióját, kisparcellához való kötöttségét, s egyáltalán a két családtípusnak a család által közvetített tulajdonhoz fűződő egészen más viszonyát jelzi indirekten az is, hogy míg a Bragaban született gyermekeknek csak 2,7 %-a „törvénytelen”, addig az Évorá-

ban születetteknek 11,1 %-a. A katolikus egyház „ráhangolódását” mutatja a kistulajdonhoz kötődő funkciók segítésére a nem-katolikus esküvők szignifikánsan eltérő aránya is: Braga - 1,1 %, Évora - 16,1 %. (De érdekességként még azt is megemlíthetjük, hogy míg az 1976-os választásokon a Portugál Kommunista Párt Bragaban a szavazatoknak mindössze 4 %-át mondhatta magáénak, addig Évorában 43 %-át szerezte meg.) Az utóbbi néhány összevetéssel csak jelezni kívántuk, hogy a földbirtoklás módja és a népesedési minták közti összefüggés korántsem esetleges, hanem a belőle fakadó különbségekre egészen eltérő családi stratégiák épülnek. *(A szerk.)*

* * *

Balogh Zoltán, bár érthetően sokat foglalkozott a népességrobbanás jelenségét magyarázó elméletekkel, ezekről írásos anyagot néhány kézírásos jegyzet kivételével - nemigen hagyott hátra. Az általa bírált elméletek jelentős része az alábbi sémát követi: az egészségügyi ellátás javulása a harmadik világban anélkül eredményezi a halálozási ráta süllyedését, hogy ezt a születési ráta hasonló mértékű csökkenése kísérné. E felfogás szerint az egészségügyi viszonyok javulása az adott társadalmak „archaizmusával”, elmaradottságával” és lakóik „tudatlanságával” párosulva okoz túlnépesedést.

Balogh Zoltán szerint az élveszületési rátának a halálozási ráta mozgásától való látszólagos elszakadásának az oka valójában a tradicionális közösségek belső egyensúlyát felbomlasztó - az iménti írásokban részletesen kifejtett - folyamatokban keresendő. Ahol e kihívás mintegy előzmények nélkül és rendkívüli gyorsasággal érvényesíti hatását, ott a halálozási ráta csökkenését akár az élveszületési ráta hirtelen megugrása is kísérheti (lásd Venezuela példáját - 1. ábra), ahol ráadásul a népességrobbanást megelőzően igen feltűnő a születési és halálozási ráta együttmozgása, ezzel is jelezve, hogy nem „lereagálási” problémáról van szó.

A „kisüzemi embertermelésnek a résztvevők által is átértett gazdasági racionalitásának és tudatosságának bemutatására hadd idézzük D.G.

Mandelbaum „*Humán Fertility in India*” című könyvének egy - Balogh Zoltán által feljegyzett - passzusát: „A család ideális méretének kérdése nem érzékeny pont: a falusiak átlagosan 4—5 gyermeket mondanak, a városiak 3 gyermek körül. (A szerk.)

Az itt közölt összeállítás az alábbi szövegtörödékek alapján készült:

A népeségrobbanás” társadalmi mechanizmusáról (Vázlat 3 oldal)

A „népeségrobbanás” szociológiai mechanizmusa II. (5 oldal)

A „népeségrobbanás” szociológiai mechanizmusa (Vázlat, 7 oldal)

A „harmadik világgal” való érintkezés négy fázisa a kapitalizmus korszakában (1977. X. 27.; 8 oldal)

A „harmadik világgal” való érintkezés fázisai (Példatár) (1977. XII. 26.; 7 oldal)

A modern népeségrobbanás, mint a piacra történő kisüzemi embertermelés szabályozatlanságából fakadó túltermelési válság (Az embertermelés gazdaságtanáról) (1978.1.7.; 20 oldal)

Vázlat a „Multinacionális vállalatok és szakszervezetek 1974-1977” című tanulmányhoz (2 oldal)

„Alapfogalmak...” kezdetű töredék (5 oldal)

Vázlat a multinacionális vállalatok és a szakszervezetek 1974-1978. című tanulmányhoz (1 oldal)

„Paraszti irracionális” vagy „gazdasági józanság?” (1 oldal)

(A szerk.)

https://mno.hu/migr_1834/koznaplo-403575

Végh Alpár Sándor

Köznapló

2008. szeptember 9.

Vártam, hogy a csehszlovákiai invázióra emlékezők közül valaki szót ejt a folytatásról, hisz utána annak ellenére megmozdult a mély, hogy a kor tanúi úgy vélték, Európa keleti fele fölött végleg elsötétült az ég. Nem mindenki látta így. Balogh Zoltán egész biztosan nem.

Neve ma már keveseknek mond valamit. Bizonyos köröknek sértené az érdekeit, ha kitudódna: más szavait ismételtetik, más szelleme táplálja azt, aminek ma mítosza van. Balogh azok egyike, aki látta, mi következik '68 után. Sőt nemcsak látta, ki is mondta, hol szűk, hol tágabb körben. A tágabbat szociológiai előadásai jelentették az ELTE-n. Ezeket csaknem minden alkalommal ott ült a „belügy.” (Pikáns kérdés: tudott-e erről a tanszék vezetője, Huszár Tibor? Elsőrangú felsőbb kapcsolatai voltak...) A hálózat követte a radikális szociológust oda is, ahol azt hitte, övéi közt van, de sose volt „tisztá” körben. Nyomában voltak. Űzött vaddá tették.

Hívott a minap az ismert előadóművész. Egyik mondatába nyomatékként beleszötte, hogy ő annak idején „kemény antibolsevik” volt... Van abban egyfajta báj, amikor valaki egy mocsárrá puhult korszakra visszatekintve keménynek mondja magát. Ilyenkor azonnal kitetszik, fogalma sincs, mit jelent a szó, amellyel magát ékszerezte. Belesápadna, ha tudná, mivel járt a hetvenes években a „kemény antibolsevistaság”. Útleválbevonás, rendőri felügyelet, szakmai periféria, állandó zaklatás. Nehéz volt kibírni. Erőt kívánt. Eltökéltséget. Tiltott helyről való ismereteket. Belőlük fakadó meggyőződést.

Szétzilált családokat. Hozzá a hitet, hogy szembe kell menni a milliókkal, akik sörrel a kézben nézik, hogy mit üzen nekik május 1-jén a tévé kamerái előtt Kádár János.

Köztünk vérségi kapcsolat is volt: Zoltán anyja és az enyém testvérek voltak. Tán ezért is óvott egy idő után belsőbb köreitől. Gyakran mondta, mikor hívtam: majd máskor. Féltett tán, hogy adott pillanatban bizonyos helyen rám ijesztenek? Nem tudom. Egyszer egy interjúban kérdezték, volt-e, aki nagy hatást gyakorolt rám ifjú éveimben. Mondtam a nevét. A rádiós nem ismerte. Balogh Zoltán már nem él, jegyeztem meg, de higgye el, zseni volt, és mindenki ekként nézett rá. (Urambocsá Magyar Bálint is, ő utóbb példaképének mondta. Persze ha összevetem Balogh udvari másfél szobáját az Akácfa utcában – ahol negyedmagával lakott – az exminiszter háromszintes villájával, aligha örülne a szociológus, hogy kinek lett ő a példaképe. Mindjárt kiderül, miért.)

Az a fajta baloldali volt, akivel ha beszélt az ember, el sem tudta képzelni, hogy létezhet más tisztességes világnézet is. Ha lenne egy igazi munkáspárt nálunk, belépnék, pajtikám, de ebbe nem lehet, mondta egyszer.

Talán nem is annyira írásai hívták fel rá a figyelmet, mint az a hatás, amelyet hallgatóságára, tanítványaira és barátaira gyakorolt. Felismerései jó tíz évvel megelőzték a „nagy” társadalomtudósokét. Bátran gondolkodott. Nem félt meglátni és felismerni mindazt, amitől mások megrettentek.

A világhálón találtam egy weblapot. A Magyar Állami Földtani Intézet (MÁFI) filozófiai vitakörének történetéről írta Detre Csaba, és említi a T.E.A.M.S. nevű szervezet összejöveteleit. A helyszín többnyire magánlakás volt. Akár olyan, mint Balogh másfél szobája. Azért idézek a weblapról, hogy ne családi szemszögből láttassam unokabátyámat. Hogy a „kemények” lássák, Balogh némely megállapítását ma se lehet anélkül idézni, hogy gyöngébb lelkek bele ne remegnének:

„Balogh Zoltán (1942–1978) szociológus eredetileg meteorológus volt. A hetvenes évek eleje óta szervezője különféle ellenzéki mozgalmaknak, több

illegális kiadványt hozott létre. Rendőri felügyelet alatt állt. Zseniális embernek tartották, főleg a szocialista társadalom valódi struktúrájának feltárása miatt.” Egy összejöveten, dátuma 1978. január 21., egy hivatalos ember éles hangon kifogásolta „az állami vezetőségárda destruálását”. Balogh Zoltán szót kért, és elmondta, hogy „a szocialista világ összeomlása után elkerülhetetlen lesz az »ochlokrácia« kitörése, azaz a söpredék uralma. A kapitalisták nem felszabadítani jönnek majd, hanem kizsákmányolni, gyarmatosítani. Ez a rendszer persze csak a »komprádorbuzsoázia« kiépítésével működhet, azaz kalandorok, bűnözők, elvtelen harácsolók bevonásával. Döbrent csend fogadta a hozzászólást. Balogh Zoltán itt fejtette ki először és utoljára azt a nézetét is, hogy a kapitalizmus korunk legprimitívebb létformája, és rettenetesen destruktív módon befolyásolja a társadalmi tudatot. A kapitalizmus csak egy elhülyített társadalomban működhet sikeresen, mikor a társadalom nagy része kizárólag fogyasztóként működik. Talán ugyanitt hangzott el először a fogyasztó társadalom megnevezés.”

„Balogh Zoltán 1978 elején hirtelen és váratlanul meghalt. A hivatalos híradás szerint öngyilkos lett, de ezt környezete képtelenségnek tartotta, és egyértelműen állította, hogy meggyilkolták. Ilyen értelmű híradások jelentek meg a nyugati médiumokban, többek közt a Szabad Európa Rádióban” (www.filozofiaivita.hu/fv-tortenet-1973-1986.doc).

Az emlékezők 1968 történéseit bocsánatba nyálazzák, fényébe magukat állítják, s az utána következő éveket feledni látszanak. Mintha akkoriban nem történt volna semmi. Mintha Kádárék politikai bázisát nem ők, a Balogh Zoltánok bátorsága, tehetsége és eltökéltsége kezdte volna ki. Mintha nélkülük létrejöhetett volna a „demokratikus ellenzék”, amely a maga érdekeit ma mindenképp fölé helyezi. Hát nem!

Nagyon hiányzik egy könyv erről a zseniális gondolkodóról. Két okból is elképesztően aktuális. A kormányba beépült „komprádorbuzsoák” egyre gátlástalanabbak. Ez az egyik ok. A másik: szügyig állunk a legteljesebb

csődben, amelyet Balogh megjövendölt. Ideje volna látni a valódi okokat. Ne hazudozó kormányzóvivők és vezércikkírók mondják meg, mi vesz körül bennünket. Egy könyv Balogh Zoltánról. Igen.

Végh Alpár Sándor